

การประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าชุมชน
กรณีศึกษา: ศูนย์อุดมศึกษาปะคำ ตำบลหุตามnob อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์
The Application of Local Wisdom for Reserving and Restoring the
Community Forest: a Case Study of Center for Higher Education Pakam,
Hutamnob Sub-district, Pakam District, Buriram Province

ธงรบ ขุนสงคราม¹

สาขาวิชาดนตรี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์
kh.thongrob.2508@gmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ 1) ศึกษาการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าชุมชน 2) ศึกษาสถานการณ์ปัญหาการเปลี่ยนแปลงของป่าชุมชน และ 3) เพื่อหาแนวทางการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าชุมชน ดำเนินการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมของชุมชน (Participatory Action Research : PAR) ผู้วิจัยทำการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยใช้วิธีการสัมภาษณ์เจาะลึก การสนทนากลุ่ม การจัดเวทีวิเคราะห์ปัญหา การเดินสำรวจ และการสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม

ผลการวิจัยมีดังนี้

1. การประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าชุมชนศูนย์อุดมศึกษาปะคำ พบว่า คนในชุมชนมีการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการปลูกพืชหมุนเวียน การปล่อยหญ้าช่วยยึดดิน การสับชะต่าน้ำ การสร้างฝายคั่นน้ำ และการอนุรักษ์ป่าไม้ ตามความเชื่อเรื่องป่าดอนปู่ตา การบวชป่า และทำบุญป่า

2. สถานการณ์ปัญหาการเปลี่ยนแปลงป่าชุมชนศูนย์อุดมศึกษาปะคำ เริ่มเกิดขึ้นในปี พุทธศักราช 2528 โดยหน่วยงานทางราชการได้ให้ประชาชนในพื้นที่จับจองพื้นที่ป่าชุมชนเพื่อทำเป็นพื้นที่เกษตร ทำให้คนในชุมชนเข้าไปจับจองพื้นที่ป่าชุมชน โดยไม่ทราบข้อมูลว่าเป็นพื้นที่ราชพัสดุของกรมธนารักษ์ นอกจากนี้ ยังมีกลุ่มนายทุนเข้าไปบุกรุกแผ้วถางครอบครองทำประโยชน์ในพื้นที่ดังกล่าว ทั้งปลูกยางพารา มันสำปะหลัง ยูคาลิปตัส ป่าชุมชนจึงไม่สามารถฟื้นตัวได้ และที่ผ่านมาคนในชุมชนไม่มีแนวทางในการป้องกันรักษาทรัพยากรป่าชุมชนอย่างชัดเจน

3. แนวทางการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าชุมชนศูนย์อุดมศึกษาปะคำ ผลจากการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชน คิดเป็นมูลค่าที่เกิดจากป่าชุมชนทั้งใช้กินและนำไปจำหน่าย เป็นจำนวนเงิน 232,545 บาท/ต่อปี จึงเป็นชุดข้อมูลในการตัดสินใจให้กับชุมชนได้วางแผนในการแก้ไขปัญหาการบุกรุกทำลายป่าชุมชน และหาแนวทางการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าชุมชนอย่างคุ้มค่า ได้แก่ การตั้งกฎกติกาและบทลงโทษ แต่งตั้งเจ้าหน้าที่ศูนย์อุดมศึกษาปะคำ เป็นคณะกรรมการดูแลรักษาป่าชุมชน มีอำนาจตัดเตือน ปรับ จับส่งดำเนินคดีตามกฎหมายที่เกี่ยวข้อง สร้างเขตพื้นที่อนุรักษ์ป่าชุมชน สร้างหลักสูตรท้องถิ่นด้านพืชสมุนไพร และการประยุกต์ใช้ทุนทางวัฒนธรรมมาจัดการป่าชุมชน เช่น การประกาศให้วันที่ 12

สิงหาคมของทุกปี คนในชุมชนจะต้องร่วมกันทำบุญป่า บวชป่า ปลูกป่าในพื้นที่สาธารณะของหมู่บ้าน ชุมชน ทำความสะอาดแหล่งน้ำ เพื่อเป็นการป้องกันรักษาป่าชุมชนไม่ให้ถูกทำลายอีกต่อไป

คำสำคัญ: การอนุรักษ์ฟื้นฟู, ป่าชุมชน, การประยุกต์ใช้, ภูมิปัญญาท้องถิ่น

ABSTRACT

The aims of this research were 1) to study applying the local wisdoms for reserving and restoring the community forest, 2) to study the forest had changed and had occurred, and 3) to study the process to solve the problem for reserving and restoring the community forest. This research was the participatory action research (PAR). The data were corrected by in-dept interview, group discussion, a discussion in forum to analyse the problem, survey, non-participatory and participatory observation.

It was found that;

1. Applying the local wisdom to preserve and restore the community forest at higher education center, Pakam District, it was found that people planted crops in the old area with many kinds of plants, planted grasses to protect the ridge, made a dam to keep water, restored the forest with the old belief as the belief of Donputa (forest of spirit), and made merit for forest.

2. The forest had changed and the problem had occurred in 1985. The government sectors had allowed people to assert land for farming. So, people asserted land that belongs to Treasury Department. They encroached the forest in that area. Moreover, the investors invaded and occupied the forest by planning rubber tree, cassava and Eucalyptus. Community forest could not grow up again. Long time ago, the people did not have the clear guidelines to protect the community forest.

3. The way to protect and restore the community forest, it cost 232,545 Baht per year. This data help people to decide for solving the problem. The ways to preserve and restore the forest were 1) setting rules and penalties, 2) appointing the staff of Center for Higher Education Pakam to be a committee to take care of the forest, they could force, warn, fine, and arrest the offender, 3) setting a conservation Zone to reserve the community forest, 4) making the local course about herb, and 5) applying the local culture to protect the forest such as they should announce that every year the people should make merit for forest, ordain for forest, and afforest or grow the trees in public areas on 12 August yearly. They should clean water resource to protect the community forest.

Key Words: reserve, restore, community forest, apply, local wisdom

1. บทนำ

พื้นที่ในเขตจังหวัดบุรีรัมย์โดยรอบส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ภูเขาไฟ จึงทำให้มีทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมที่อุดมสมบูรณ์ แต่ปัจจุบันได้มีการบุกรุกทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเป็นจำนวนมาก เนื่องจากได้รับผลกระทบจากการขยายเมืองให้เกิดความเจริญตามยุคการเปลี่ยนแปลงของประเทศ และในทางตรงกันข้ามก็เช่นเดียวกันยังส่งผลกระทบต่อทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เช่น การบุกรุกป่า การตัดไม้ การปล่อยน้ำเสียสู่ลำคลอง เป็นต้น ซึ่งปัญหาที่สมควรแก้ไขอย่างเร่งด่วนก็คือ การบุกรุกเพื่อตัดไม้ทำลายป่าที่มีนายทุนอยู่เบื้องหลัง การทำเป็นขบวนการโดยมีผู้มีอิทธิพลเข้าไปเกี่ยวข้อง จากสภาพปัญหาดังกล่าว กอ.รมน. กรมป่าไม้ และกรมอุทยานแห่งชาติสัตว์ป่าและพันธุ์พืช ได้ร่วมกันประเมินลำดับความรุนแรงของสถานการณ์ปัญหา ปรากฏว่าจังหวัดบุรีรัมย์อยู่ในพื้นที่การบุกรุกทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในระดับวิกฤติ (แผนแม่บทแก้ไขปัญหาการทำลายทรัพยากรป่าไม้, 2557, หน้า 16) ในปัจจุบันนี้ได้มีหน่วยภาครัฐและเอกชน ไม่ว่าจะเป็นกรมป่าไม้ สำนักงานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เป็นต้น ได้ค้นหาแนวทางในการป้องกันแก้ไขปัญหา โดยการประยุกต์ใช้วัฒนธรรมประเพณีความเชื่อของคนในท้องถิ่นเข้ามาจัดการป่าชุมชน เช่น บวชป่า ปลูกป่า การกำหนดกติกาชุมชน การเปิดป่า ปิดป่า หรือห้ามเข้าป่าในวันพระ ก็ล้วนแล้วแต่ใช้วัฒนธรรมประเพณี ความเชื่อท้องถิ่นเข้ามาจัดการป่าชุมชนแทบทั้งสิ้น วัฒนธรรมประเพณีเปรียบเสมือนทรัพย์สินที่ฝังอยู่ในตัวบุคคลและให้คุณค่าทางวัฒนธรรม ความรู้ ภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาด้านเศรษฐกิจ สังคม และทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะอย่างยิ่งป่าชุมชนเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมที่คนในชุมชนได้ใช้ประโยชน์ในด้านต่าง ๆ เช่น อาหาร สมุนไพร ผัก ผลไม้ป่า และล่าสัตว์ ล้วนแต่อาศัยวัฒนธรรมการอยู่ร่วมกันระหว่างคนกับธรรมชาติแทบทั้งสิ้น

ศูนย์อุดมศึกษาปะคำ มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์ ตำบลพู่กันบ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นพื้นที่ที่ได้รับมอบจากราชพัสดุ มีระยะทางห่างจากจังหวัดบุรีรัมย์ ประมาณ 80 กิโลเมตร ซึ่งบริเวณรอบศูนย์อุดมศึกษาปะคำ มีสภาพพื้นที่ในอดีตเป็นป่าชุมชนที่อุดมสมบูรณ์คนในชุมชนได้เข้าไปใช้ประโยชน์ตลอดทั้งปี วิถีชีวิตของคนในชุมชนมีความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าชุมชนเป็นอย่างมากเพราะเป็นแหล่งทำมาหากินของชุมชน ตลอดจนหารายได้จากป่าชุมชน เช่น ปลูกพืชเศรษฐกิจ เก็บของป่า เลี้ยงสัตว์ เป็นต้น บริเวณรอบศูนย์อุดมศึกษาปะคำเป็นที่ราบลุ่มเนินเขามีพื้นที่จำนวน 1,834 ไร่ ที่ใช้เป็นพื้นที่ในการใช้ประโยชน์ในด้านต่าง ๆ เช่น ปลูกข้าว มันสำปะหลัง อ้อย ยางพารา และปาล์ม จากการจัดกิจกรรมโครงการของฝ่ายกิจการนักศึกษา คณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์ ร่วมกับ เจ้าหน้าที่ศูนย์อุดมศึกษาปะคำ ผู้นำนักศึกษา ผู้นำชุมชน และคนในชุมชน จำนวน 49 คน พบว่า ปัจจุบันป่าชุมชนศูนย์อุดมศึกษาปะคำ คงเหลือพื้นที่ที่เป็นป่าชุมชนประมาณ 100 ไร่ ซึ่งถือว่าน้อยมาก เนื่องจากปัญหาการบุกรุกพื้นที่ป่าชุมชน ปัญหาการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชน ปัญหาทางด้านกฎกติกาข้อห้ามของชุมชน และไม่มีการแบ่งพื้นที่สำหรับการใช้ประโยชน์ที่ชัดเจน

จากปัญหาที่ได้กล่าวมาข้างต้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจใคร่ที่จะทำการศึกษาวิจัยเรื่องการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าชุมชน กรณีศึกษา: ศูนย์อุดมศึกษาปะคำ ตำบลพู่กันบ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ โดยการสร้างความร่วมมือระหว่างเจ้าหน้าที่ศูนย์อุดมศึกษาปะ

คำ ผู้นำชุมชน และคนในชุมชน ในการค้นหาแนวทางการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์พื้นที่ป่าชุมชน เพราะป่าชุมชนเปรียบเสมือนตัวแทนของความเป็นเอกลักษณ์และอัตลักษณ์ในการสร้างคุณค่าของคนในท้องถิ่น วิถีชีวิตของชาวบ้านส่วนใหญ่มีความสัมพันธ์และเชื่อมโยงกับป่าแทบทั้งสิ้น เช่น ปลูกข้าว มันสำปะหลัง อ้อย ยางพารา และปาล์ม รวมถึงการหาของป่า สมุนไพร ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นวิถีชีวิตของชุมชนโดยรอบศูนย์อุดมศึกษาปะคำ ที่มีการพึ่งพาอาศัยป่าตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ดังนั้น การประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์พื้นที่ป่าชุมชนจึงเป็นกระบวนการค้นหารากเหง้าความเป็นวัฒนธรรมความเชื่อท้องถิ่นมาช่วยในการจัดการปัญหาห้วงร่วมกันของชุมชนผ่านกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม เพื่อเป็นการอนุรักษ์พื้นที่ป่าชุมชนไม่ให้ถูกทำลายและเป็นการพัฒนาทักษะการคิด การให้ผู้นำนักศึกษาและคนในชุมชนมีบทบาทหน้าที่ในการพัฒนาชุมชนท้องถิ่นตนเองบนฐานวัฒนธรรมและวิถีชีวิตของชุมชน นอกจากนี้ ยังเป็นกระตุ้นให้ผู้นำนักศึกษา ผู้นำชุมชน และคนในชุมชน รู้จักการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นมาแก้ไขปัญหาชุมชนผ่านการคิดวิเคราะห์ สังเคราะห์ วางแผนปฏิบัติการ พร้อมทั้งส่งเสริมให้ผู้นำนักศึกษา ผู้นำชุมชน และคนในชุมชน ร่วมมือกันจัดการปัญหา เป็นการสร้างคุณค่าและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ที่อยู่บนวัฒนธรรมชุมชนต่อไป

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 2.1 ศึกษาการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์พื้นที่ป่าชุมชน
- 2.2 ศึกษาสถานการณ์ปัญหาการเปลี่ยนแปลงของป่าชุมชน
- 2.3 เพื่อหาแนวทางการอนุรักษ์พื้นที่ป่าชุมชน

3. วิธีการวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมของชุมชน (Participatory Action Research : PAR) โดยมีขั้นตอนการดำเนินงานวิจัยดังนี้

3.1 ผู้วิจัยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมของชุมชน โดยผู้วิจัยทำการเก็บรวบรวมข้อมูลทั้งเชิงปริมาณและคุณภาพในการสรุปภาพรวม (Generalization) เพื่อให้ผลที่ได้จากการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ครอบคลุมทั้งมิติเชิงลึกและกว้าง โดยการเก็บรวบรวมข้อมูลเริ่มจากส่วนที่เกี่ยวข้องกับบริบทของชุมชน การสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชน การใช้ประโยชน์จากป่าชุมชน ปัญหาการบุกรุกพื้นที่ป่าชุมชน พร้อมทั้งการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างชุมชนกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เพื่อค้นหาแนวทางการจัดการป่าชุมชนศูนย์อุดมศึกษาปะคำให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนในชุมชน

3.2 ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง ได้แก่ เจ้าหน้าที่ประจำศูนย์อุดมศึกษาปะคำ ผู้นำนักศึกษา ผู้นำชุมชน คนในชุมชน และคนที่ใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติป่าชุมชนโดยทำการเลือกแบบเจาะจง (Purposive Sampling)

3.3 เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ผู้วิจัยใช้เครื่องมือในการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยการตั้งแนวประเด็นสัมภาษณ์ที่ผู้วิจัยได้สร้างขึ้นตามกรอบแนวคิด ทฤษฎี และคำแนะนำจากที่ปรึกษาเพื่อใช้ในการสัมภาษณ์ผู้ที่เกี่ยวข้องเชิงลึก สัมภาษณ์รายบุคคล การสนทนา

กลุ่ม การเดินสำรวจ และการสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม อุปกรณ์ที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล เครื่องบันทึกเสียง ปากกา ดินสอ และกล้องบันทึกภาพ

3.4 วิธีการที่ใช้ในการวิจัย แบ่งออกเป็น 4 ขั้นตอน ได้แก่ ระยะเตรียมการ ศึกษาแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์พื้นที่ชุ่มระบบนิเวศป่าชุมชน ประสานความร่วมมือกับ ชุมชนศูนย์อุดมศึกษาปะคำ ซึ่งแจ้งทำความเข้าใจเกี่ยวกับโครงการวิจัยแก่ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในชุมชน ระยะวิเคราะห์ข้อมูล เก็บข้อมูลบริบทของชุมชน เก็บรวบรวมข้อมูลปัญหาและผลกระทบจากการบุกรุกป่าชุมชน เก็บรวบรวมข้อมูลการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชน ระยะวางแผนปฏิบัติการ ประชุมกลุ่ม ทีมวิจัยวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างวิถีชีวิตของคนในชุมชนกับการดูแลรักษาป่าชุมชน จัดเวทีคืน ข้อมูลให้กับชุมชน เพื่อเป็นการตรวจสอบข้อมูล และการสร้างความตระหนักในการจัดการป่าชุมชน จัดเวทีค้นหาแนวทางการจัดการป่าชุมชน เพื่อสร้างความมั่นคงทางอาหารของป่าชุมชน และระยะ สรุปประเมินผล สรุปผลการดำเนินโครงการ และสร้างเครือข่ายการจัดการป่าชุมชน พร้อมทั้งผลักดัน ให้เข้าไปบรรจุในแผนแม่บทของศูนย์อุดมศึกษาปะคำ และองค์การบริหารส่วนตำบลหูก่านบน นำเสนอข้อมูล และเขียนรายงานฉบับสมบูรณ์

4. สรุปและอภิปรายผล

ผลจากการศึกษาวิจัยสามารถสรุปและอภิปรายผลได้ดังนี้

4.1 การประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์พื้นที่ป่าชุมชนศูนย์อุดมศึกษาปะคำ พบว่า

4.1.1 คนในชุมชนมีการปลูกพืชหมุนเวียนเป็นการตอบสนองความจำเป็นในการผลิต เพื่อการบริโภคและค้าขาย ช่วยป้องกันการระบาดของโรคพืช และเพื่อคืนความอุดมสมบูรณ์ให้กับดิน การปลูกพืชหมุนเวียนได้รับการยอมรับจากคนในชุมชนเอง เนื่องจากประสบการณ์และการสังเกตของคนในชุมชนที่พบว่า หลังจากปลูกพืชตระกูลถั่วดินมีความอุดมสมบูรณ์ขึ้น โดยดินมีสีดำคล้ำมากขึ้น ไม่จับเป็นก้อน และมีไส้เดือนดินมากขึ้น และยังพบว่าผลผลิตข้าวหลังจากปลูกถั่วเขียวจะสูงกว่า หลังจากปลูกถั่วเหลือง จึงเป็นข้อมูลที่ถ่ายทอดต่อ ๆ กันมา

4.1.2 การปล่อยหญ้าช่วยยึดดิน การปล่อยหญ้าให้เจริญเติบโตเพื่อช่วยยึดดินนา นับเป็นภูมิปัญญาที่ถือว่าง่ายและไม่ต้องลงทุน โดยคนในชุมชนจะปล่อยให้หญ้าขึ้นเองตามธรรมชาติ บนคันนา เพื่อช่วยยึดดินให้แข็งแรงไม่ให้พังทลายได้ง่ายเมื่อน้ำไหลบ่า หญ้าช่วยให้ดินอุ้มน้ำและยึดหน้าดินไว้ไม่ให้ถูกชะไปตามกระแสน้ำ

4.1.3 การสืบชะต่าน้ำ เมื่อแหล่งน้ำมีการเปลี่ยนแปลง เช่น น้ำแห้ง หรือปลาตลง คนในชุมชนจะกระทำพิธีสืบชะตาให้กับแหล่งน้ำ เพื่อเป็นการต่ออายุและความเป็นสิริมงคลจะได้เกิดขึ้นกับแหล่งน้ำ รวมทั้งผู้คนในชุมชน การสืบชะตาให้กับแหล่งน้ำเป็นการแสดงความศรัทธา ความเคารพ และการร่วมกันแสดงออกถึงความห่วงใยต่อแหล่งน้ำ ถือว่าเป็นการต่ออายุให้ยืนยาวขึ้น และเป็นการขอขมาต่อแหล่งน้ำ และเป็นการกระตุ้นเตือนให้คนที่อาศัยอยู่บริเวณแหล่งน้ำมีจิตสำนึกช่วยกันรักษาแหล่งน้ำให้ยืนยาวอย่างยั่งยืน พิธีสืบชะต่าน้ำประยุกต์มาจากพิธีสืบชะตาคนและสืบชะตาหมู่บ้าน มีความสำคัญคือ ก่อให้เกิดความร่วมมือ ความสามัคคี และช่วยเหลือเกื้อกูลกันของ

คนในชุมชน และเกิดความเลื่อมใส เคารพต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ปกป้องรักษาแหล่งน้ำ และสำนึกในการดูแลรักษาแหล่งน้ำ ตลอดจนถึงน้ำลำธาร

4.1.4 การสร้างฝายกั้นน้ำ คนในชุมชนสร้างฝายกั้นน้ำด้วยวัสดุจากธรรมชาติ เช่น ไม้ หิน จึงไม่สามารถกั้นทางน้ำได้อย่างสนิท นอกจากน้ำที่ไหลล้นบนสันฝายแล้ว ยังไหลลอดระหว่างไม้ ระหว่างก้อนหิน ทำให้เป็นช่องทางที่สัตว์น้ำสามารถว่ายทวนกระแส น้ำขึ้นสู่บริเวณที่เคยวางไข่ หรือ บางทีก็ใช้ช่องว่างของฝายเป็นที่วางไข่ เลี้ยงตัวอ่อน เป็นการขยายพันธุ์ไปด้วย คนสมัยก่อนใช้ภูมิปัญญาทำฝายกั้นน้ำโดยมีความสำคัญคือ ช่วยกักน้ำไว้ในลำห้วย ยืดระยะเวลาไม่ให้น้ำในลำห้วยแห้งเร็วเกินไป ซึ่งธรรมชาติของน้ำจะไหลลงสู่ที่ต่ำ แต่เมื่อมีสิ่งมากักไว้ก็จะค่อย ๆ ไหลลงอย่างช้า ๆ น้ำจึงยังมีอยู่ในลำห้วยได้อีกระยะหนึ่ง ช่วยสร้างความชื้นในดิน และยืดระยะเวลาไม่ให้น้ำแห้งเร็วเกินไป ทำให้สิ่งมีชีวิตในดินและพืชต่าง ๆ สามารถเจริญเติบโต สร้างความแข็งแรงให้กับตัวมันเอง ทำให้สามารถอยู่ในสภาพที่แห้งแล้งได้ระยะหนึ่ง (ช่วงของความแห้งแล้งสั้นลง) และยังเป็นแนวกันไปได้เป็นอย่างดีอีกด้วย และช่วยดักตะกอนหรือสิ่งที่ไม่ไหลมากับกระแสน้ำ ไม่ทำให้แหล่งน้ำตอนล่างตื้นเขินเร็วเกินกว่าที่ควรจะเป็น

4.1.5 การอนุรักษ์ป่าไม้ การใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการอนุรักษ์ป่าไม้ คนในชุมชนมีความเชื่อเรื่องผีปอบ ป่าชุมชน การบวชป่า และการปลูกป่า ดังนี้ ความเชื่อเรื่องป่าดอนปู่ตา พื้นที่ของป่าดอนปู่ตาเป็นพื้นที่อนุรักษ์ของหมู่บ้าน เพราะคนในชุมชนมีความเชื่อและตั้งเป็นกฎร่วมกันว่าเป็นบริเวณที่ห้ามตัดต้นไม้ เก็บหาเห็ด และห้ามล่าสัตว์ จึงทำให้พืชและสัตว์มีพื้นที่ที่ปลอดภัยได้อาศัยอยู่เพื่อการแพร่พันธุ์ไปยังพื้นที่อื่น ๆ ต่อไป และความเชื่อเรื่องการบวชป่า คนในชุมชนมีความเชื่อว่าการต้องการยับยั้งการลักลอบตัดไม้ทำลายป่า เพราะคนไทยเป็นชาวพุทธที่นับถือพระ ซึ่งต้นไม้ต้นใดที่ผ่านการบวชแล้วคนในชุมชนจะไม่ตัดเด็ดขาด โดยเฉพาะป่าบริเวณต้นน้ำลำธาร ซึ่งจะมีผลทำให้น้ำไม่แห้ง ฝนตกต้องตามฤดูกาล ถือเป็นกรยับยั้งการทำลายธรรมชาติและช่วยอนุรักษ์ทรัพยากรสิ่งแวดล้อม พร้อมทั้งรักษาป่าไม้ที่เป็นต้นน้ำลำธารให้อุดมสมบูรณ์ และที่สำคัญคือ สร้างความสำนึกให้แก่ชุมชนในการดูแลรักษาสภาพธรรมชาติ

การประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์พื้นที่ป่าชุมชนศูนย์อุดมศึกษาฯ ปะคำ สอดคล้องกับแนวคิดของฉลาดชาย รมิตานนท์ และคณะ (2536) ที่ได้กล่าวถึงองค์ความรู้ของชุมชนในการอนุรักษ์และพื้นที่ป่าชุมชน คือวัฒนธรรมที่มนุษย์สร้างขึ้น นั่นคือ ระบบคิด ซึ่งเป็นตัวกำหนดความสัมพันธ์ 3 ทาง คือ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งความสัมพันธ์ดังกล่าวมีอิทธิพลซึ่งกันและกันและยังเป็นตัวกำหนดแบบแผนวิถีการดำรงชีวิตในด้านต่าง ๆ ของมนุษย์ด้วยกัน ได้แก่ วิถีชีวิตด้านเศรษฐกิจ การใช้ทรัพยากร ศาสนาและความเชื่อ เป็นต้น และสอดคล้องกับการศึกษาของสันธิฐิตา กาญจนพันธุ์ (2540) ที่ศึกษาเรื่องป่าชุมชนพบว่า คนในชุมชนมีระบบการจัดการทรัพยากรป่า ซึ่งพัฒนามานานโดยปราศจากการส่งเสริมโดยรัฐ หลายชุมชนยังคงรักษารูปแบบการตัดการป่าตามประเพณีไว้ได้และหลายชุมชนยังได้พัฒนาวิธีการใหม่ ๆ ขึ้นเพื่อตอบสนองต่อสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป โดยยังมีความต่อเนื่องกับรูปแบบทางวัฒนธรรมในอดีต

4.2 สถานการณ์ปัญหาการเปลี่ยนแปลงของป่าชุมชน พบว่า การเปลี่ยนแปลงที่ชัดเจนของป่าชุมชนศูนย์อุดมศึกษาฯ ปะคำ เกิดขึ้นในปีพุทธศักราช 2528 หน่วยงานทางราชการได้แจ้งมายัง

ผู้ใหญ่บ้านประชาสัมพันธ์ให้ประชาชนในพื้นที่จับจองพื้นที่ป่าชุมชนเพื่อทำเป็นพื้นที่เกษตร ทำให้คนในชุมชนเข้าไปจับจองพื้นที่ซึ่งเกิดการบุกรุกพื้นที่ป่าชุมชน ผลที่ตามมาคือ ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเริ่มเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม เช่น พืชผัก ผลไม้ป่า สมุนไพร ดอกกระเจียว สัตว์ป่า และเมื่อประชาชนเข้าไปจับจองพื้นที่แล้วก็ทำการปลูกต้นยูคาลิปตัส ทำให้พื้นที่ป่าชุมชนไม่สามารถทำนาและใช้ทำประโยชน์ได้ ในปัจจุบันพื้นที่ป่าชุมชนยังคงถูกบุกรุกจนทำให้สภาพแวดล้อมและทรัพยากรทางธรรมชาติในป่าชุมชนเสื่อมโทรมเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม เช่น ต้นไม้ขนาดใหญ่ถูกตัดโค่น สัตว์ป่าลดน้อยลง พืชสมุนไพรเริ่มหายไจากป่า ส่วนต้นไม้ขนาดเล็กถูกตัดขายเพื่อทำร้านปลูกพืชผัก ทำฟืนเผาถ่าน ขุดพันธุ์ไม้ที่หายากไปขายให้กับชุมชนใกล้เคียง ป่าจึงไม่สามารถฟื้นตัวได้ และที่ผ่านมาคนในชุมชนไม่มีแนวทางในการป้องกันรักษาทรัพยากรป่าไม้อย่างชัดเจน เช่น การตั้งกฎกติกาการใช้ประโยชน์ การสร้างเขตพื้นที่อนุรักษ์ป่าชุมชน การตั้งคณะกรรมการดูแลป่าชุมชน เป็นต้น ทั้งนี้การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าตามมุมมองและวิถีคิดของคนในชุมชน จะประสบกับข้อจำกัดและขาดพลังอำนาจในการอธิบายความหมายต่อพื้นที่ป่าชุมชนของตนเอง แต่ข้อเสนอบางประการ เช่น ศักยภาพ และภูมิปัญญาของชุมชนท้องถิ่น กลับเป็นประเด็นที่น่าสนใจและชวนให้ติดตาม โดยเฉพาะในประเด็นที่เกี่ยวกับความแตกต่าง ความหลากหลาย และการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงของศักยภาพและภูมิปัญญาที่เปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ซึ่งนำไปสู่ข้อเสนอสำคัญคือ การพึ่งตนเองและสิทธิของชุมชนท้องถิ่นที่ต้องสร้างความเข้มแข็งของตนเอง การปลูกป่า การบวชต้นไม้ และบวชป่า ได้รู้ได้เห็นได้สัมผัสความจริง และเข้าถึงปัญหาการเสียสมดุลธรรมชาติสิ่งแวดล้อมอย่างชัดเจนเป็นเวลาต่อเนื่อง เพราะกระทบกระเทือนต่อความเชื่อและอุดมการณ์ของสังคมประเพณี รวมทั้งกระทบกระเทือนการดำรงชีพและการทำมาหากินของคนในชุมชนอย่างเห็นได้ชัดในปัจจุบัน เพราะคนในชุมชนทรงบัติน่าพวกเขาได้อาศัยแหล่งน้ำหล่อเลี้ยงไร่นาในท้องถิ่นเกิด ได้อาศัยต้นไม้ อาศัยป่า เป็นแหล่งกักเก็บความชุ่มชื้นและความอุดมสมบูรณ์ รวมถึงได้ประสบกับปัญหาความแห้งแล้งและความกันดารเมื่อยามขาดแคลนน้ำ ซึ่งพวกเขาารู้ดีว่าการทำลายสมดุลของธรรมชาติสิ่งแวดล้อมเกิดจากมนุษย์ทั้งสิ้น สอดคล้องกับอุทิศ ทาหอม และคณะ (2557) ที่ศึกษาเรื่องรูปแบบการสร้างอัตลักษณ์ทุนทางวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชนบ้านตามา เพื่อสร้างการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชนพบว่า ชุมชนบ้านตามาได้ร่วมกันจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ในพื้นที่สาธารณะ 6 ไร่ โดยใช้ชื่อว่า “ปลูกป่าคืนแผ่นดิน” เน้นการปลูกต้นสัก ต้นยางนา และต้นกล้วย จากนั้นได้ขยายไปสู่พื้นที่สาธารณะ 24 ไร่ ชุมชนได้ดำเนินการไปในระยะหนึ่ง แต่ไม่สามารถดำเนินการให้สำเร็จตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ เนื่องจากขาดความรู้ด้านต่าง ๆ เช่น การจัดการน้ำอย่างเป็นระบบ การดูแลรักษาพื้นที่ และปัญหาการเข้าไปใช้ประโยชน์ในพื้นที่ จึงล้มเลิกการดำเนินโครงการในที่สุด ส่วนรูปแบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชน หลังจากร่วมกันวางแผนปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (AIC) ได้เกิดแผนปฏิบัติการในพื้นที่สาธารณะ 24 ไร่ 4 แผนงาน ได้แก่ 1) แผนการจัดการน้ำ 2) แผนการสร้างจิตสำนึกการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม 3) แผนพัฒนาคุณภาพชีวิตด้านเศรษฐกิจชุมชน และ 4) แผนการสร้างธนาคารปุ๋ยหมักและเมล็ดพันธุ์ และการดำเนินกิจกรรมทุกแผนงานจะใช้ทุนทางวัฒนธรรมความเชื่อเข้ามาร่วมดำเนินการด้วย เช่น การเข้ามาร่วมกิจกรรมปลูกป่าของพระสงฆ์ การประชุมพูดคุยภายในวัด และนิมนต์พระสงฆ์เข้ามาร่วมในเวทีการดำเนินโครงการ

และนอกจากนี้ ยังเกิดการผลักดันให้เป็นวันจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชนบ้านตามา ในวันที่ 1 กันยายนของทุกปี ชาวบ้านจะมาร่วมกันทำกิจกรรมปลูกป่า และทำบุญถวายภัตตาหารแด่พระสงฆ์ อุทิศส่วนกุศลให้กับบรรพบุรุษภายในพื้นที่สาธารณะ 24 ไร่

4.3 แนวทางในการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าชุมชน จากการจัดเวทีประชาคมและคืนข้อมูลสู่ชุมชน ในวันที่ 9 เดือนเมษายน พ.ศ. 2559 เวลา 17.30 น. ณ ศาลาประชาคมชุมชนบ้านโคกไม้แดง ทำให้คนในชุมชนได้ทราบถึงสถานการณ์ปัญหาและการเปลี่ยนแปลงของป่าชุมชนศูนย์อุดมศึกษาฯ ปะคำที่ชัดเจน พร้อมทั้งได้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ถึงแนวทางการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าชุมชน ผลการจัดเวทีประชาคมและคืนข้อมูลสู่ชุมชนมีมติมอบให้เจ้าหน้าที่ศูนย์อุดมศึกษาฯ ปะคำ มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์ เป็นคณะกรรมการรับผิดชอบและประสานงานร่วมกับผู้นำชุมชน โดยมีอำนาจตัดเดือน ปรับจับผู้ที่ฝ่าฝืนกติกาชุมชน หลังจากได้มีการแต่งตั้งคณะกรรมการเป็นที่เรียบร้อยแล้ว คณะกรรมการชุมชนก็ได้ร่วมกันตั้งกฎกติกาการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนศูนย์อุดมศึกษาฯ ปะคำ สอดคล้องกับงานวิจัยของอุทิศ ทาหอม (2558) ที่ทำการวิจัยเรื่อง แนวทางการจัดการป่าชุมชนริมลำน้ำชี เพื่อสร้างความมั่นคงทางอาหารของชุมชนบ้านเสม็ด ตำบลหนองเต็ง อำเภอกระสัง จังหวัดบุรีรัมย์ พบว่า ชุมชนมีปัญหาการบุกรุก การใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนริมลำน้ำชี ภายในป่าชุมชนมีทรัพยากรธรรมชาติมากมาย ได้แก่ มีต้นไม้ 31 ชนิด ปลา 27 ชนิด แมลงป่า 3 ชนิด สัตว์ป่า 9 ชนิด เห็ดป่า 11 ชนิด ผักผลไม้ป่า 4 ชนิด มันป่า 4 ชนิด และงูป่า 13 ชนิด ชุมชนบ้านเสม็ดได้ตั้งกฎกติกาการใช้ประโยชน์ป่าชุมชนริมลำน้ำชี สร้างเขตพื้นที่อนุรักษ์ จำนวน 461.86 ไร่ และตั้งคณะกรรมการดูแลป่าชุมชนริมลำน้ำชี โดยมีอำนาจหน้าที่ ตัดเดือน จับ ปรับ และดำเนินคดีตามกฎหมายที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นการป้องกันรักษาป่าชุมชนริมลำน้ำชีไม่ให้ถูกทำลายอีกต่อไป

4.4 การเปลี่ยนแปลงไปสู่ความยั่งยืนในการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าชุมชนศูนย์อุดมศึกษาฯ ปะคำ พบว่า ชุมชนนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์ในการแก้ไขปัญหาการบุกรุกดังนี้

- 4.4.1 การใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนอย่างคุ้มค่า
- 4.4.2 การใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเพื่อใช้ไม้ทำเชื้อเพลิงอย่างคุ้มค่า
- 4.4.3 การใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนด้านอาหารอย่างคุ้มค่า
- 4.4.4 การใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนด้านพืชสมุนไพรอย่างคุ้มค่า

จากการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าชุมชนศูนย์อุดมศึกษาฯ ปะคำ สิ่งที่เกิดการค้นพบก็คือ ศักยภาพของคนในชุมชนในการลุกขึ้นมาจัดการปัญหาผ่านข้อมูลทางวิชาการเป็นเครื่องมือในการตัดสินใจของคนในชุมชน ซึ่งถือเป็นการสร้างแนวคิดการปรับตัวกับการแก้ไขปัญหาชุมชนแบบบูรณาการ โดยความร่วมมือกันระหว่างชุมชน บ้าน วัด โรงเรียน และศูนย์อุดมศึกษาฯ ปะคำ เพื่อเป็นการปลูกฝังสร้างสำนึกในการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าชุมชน สอดคล้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 11 (พ.ศ. 2555-2559) ที่เน้นการนำทุนต่าง ๆ 6 ทุน อันได้แก่ ทุนมนุษย์ ทุนทางสังคม ทุนทางกายภาพ ทุนทางการเงิน ทุนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และทุนทางวัฒนธรรม มาใช้ประโยชน์อย่างบูรณาการและเกื้อกูลกัน ซึ่งเป็นจุดที่แตกต่างจากแผนพัฒนาที่ผ่านมา โดยเฉพาะการสร้างฐานทางปัญญา เพื่อเป็นภูมิคุ้มกันให้กับคนและให้สังคมไทยเป็นสังคมที่มีคุณภาพ สามารถก้าวหน้าสู่สังคมและเศรษฐกิจสีเขียว ที่มีแบบแผนการผลิตและบริการอย่างยั่งยืนและเป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม โดยพยายามนำความรู้และจุดแข็งของอัตลักษณ์

ไทยมาปรับโครงสร้างเศรษฐกิจบนฐานของนวัตกรรมที่เข้มแข็ง เชื่อมโยงเศรษฐกิจในภูมิภาคอย่าง
รู้เท่าทัน ฉะนั้น คงปฏิเสธไม่ได้ว่าผลลัพธ์สุดท้ายของการพัฒนาก็คือ การทำให้ประชาชนอยู่ดีกินดี
มีเสรีภาพ ดำรงไว้ซึ่งศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ และดำรงอยู่ร่วมกันอย่างสันติวิธี ซึ่งสามารถ
จะกระทำได้ด้วยการ “สร้างชุมชนเข้มแข็ง” ด้วยการปรับตัวยอมให้สอดคล้องกับกระแสการพัฒนาที่
เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งแนวคิดการปรับตัวกับการแก้ไขปัญหาชุมชนแบบบูรณาการไม่ได้ปฏิเสธแนวคิด
ความทันสมัยที่เป็นสังคมแห่งการค้า การพัฒนาที่เป็นไปตามกระแสยุคโลกาภิวัตน์ และในทางตรงกัน
ข้ามก็ไม่ได้ปฏิเสธแนวคิดการพึ่งพาตนเอง แนวคิดทุนทางสังคม ที่เป็นสังคมประเพณีแบบดั้งเดิม
ชาวบ้านมีความผูกพันกันด้วยระบบเครือญาติ และเป็นสังคมที่เอื้ออาทรและสมานฉันท์ โดยแนวคิด
ดังกล่าวจึงเสนอให้ชุมชนปิดตนเองจากสังคมภายนอก ในแง่ของกระบวนการของการปรับตัวกับการ
แก้ไขปัญหาชุมชนแบบบูรณาการ เป็นกระบวนการพัฒนาแบบผสมผสานที่เน้นให้คนในชุมชนท้องถิ่น
รู้จักปรับตัว รู้เท่าทันกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม จะดำเนินการอย่างไรที่จะไม่ให้ถูก
ครอบงำจากระบบทุนนิยม พร้อมทั้งนำเอาทุนทางสังคม ภูมิปัญญาท้องถิ่น ทรัพยากรภายในชุมชน
ท้องถิ่นมาประยุกต์ใช้ให้สอดคล้องกับบริบทการเปลี่ยนแปลงของสังคมเพื่อจะไม่ให้เกิดการสูญหาย
และนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนต่อไป

5. ข้อเสนอแนะ

จากผลของการศึกษาในครั้งนี้ ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะที่อาจจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาใน
ครั้งต่อไปดังนี้

5.1 ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

5.1.1 ศูนย์อุดมศึกษาฯ ปะคำ ควรมีการรณรงค์ประชาสัมพันธ์ให้ทุกคณะของ
มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์ จัดโครงการที่มีกิจกรรมสอดแทรกเรื่องการปลูกป่า บวชป่า เพื่อการ
อนุรักษ์ฟื้นฟูป่าชุมชนให้เพิ่มขึ้นและยั่งยืนต่อไป

5.1.2 ศูนย์อุดมศึกษาฯ ปะคำ และองค์การบริหารส่วนตำบลหูก้าน ควรมีการพัฒนา
ศักยภาพของชุมชนให้เกิดเป็นพื้นที่ต้นแบบในการจัดการตนเองผ่านกระบวนการวิจัยเพื่อท้องถิ่น
พร้อมทั้งผลักดันให้ทุก ๆ ชุมชนใช้ข้อมูลทางวิชาการเข้ามาแก้ไขปัญหาของตนเอง

5.1.3 หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ควรเข้ามาให้ความรู้กับคณะกรรมการดูแลรักษาป่าชุมชน
ศูนย์อุดมศึกษาฯ ปะคำ เพื่อเป็นการพัฒนาศักยภาพในการป้องกันดูแลรักษาป่าชุมชนตลอดไป

5.2 ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

ควรมีการศึกษาวิจัยเพื่อติดตามผลการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ได้เสนอในการวิจัย
ครั้งนี้ไปปรับปรุงให้เหมาะสมตามสถานการณ์และช่วงเวลาที่ยั่งยืนไป

เอกสารอ้างอิง

กองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายในราชอาณาจักร. (2557). **แผนแม่บทการบูรณาการที่ดินของรัฐ**

และการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน. กรุงเทพฯ : กระทรวง

ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. (อัคราณา).

คณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน. (2555). **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและ**

- สังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 11 พ.ศ. 2555-2559. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการ
พัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.
- จักรกฤษณ์ จรเอ็ก. (27 กุมภาพันธ์ 2559). สัมภาษณ์. นายกองค้การบริหารส่วนตำบลหุทำนบ
อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์.
- ฉลาดชาย รมิตานนท์ และคณะ. (2536). **ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา เล่ม 2
ป่าชุมชนภาคเหนือ**. กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- พิทักษ์กล้า การะเกษ. (9 เมษายน 2559). สัมภาษณ์. เจ้าหน้าที่ธุรการ ศูนย์อุดมศึกษาฯ ปะคำ
มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์.
- มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์. (2555). **คู่มืออาจารย์มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์ ประจำปีการศึกษา
2555**. บุรีรัมย์ : กองพัฒนานักศึกษา สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์.
- วิสุทธิ ไปไม้. (2557). **การศึกษาวิทยาศาสตร์และความหลากหลายทางชีวภาพ รวมบทความ
วิชาการ เล่มที่ 2**. นครปฐม : ภาควิชาชีววิทยา คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สัณฐิตา กาญจนพันธุ์. (2540). **ความร่วมมือในการจัดการป่าระหว่างวัดกับรัฐ**. เชียงใหม่ :
โรงพิมพ์ มิ่งเมือง.
- อุทิศ ทาหอม. (2558). **แนวทางการจัดการป่าชุมชนริมแม่น้ำชี เพื่อสร้างความมั่นคงทางอาหาร
ของชุมชนบ้านเสม็ด ตำบลหนองเต็ง อำเภอกระสัง จังหวัดบุรีรัมย์**. ได้รับการสนับสนุน
ทุนวิจัยจากสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์.
- อุทิศ ทาหอม และคณะ. (2557). **รูปแบบการสร้างอัตลักษณ์ทุนทางวัฒนธรรมและภูมิปัญญา
ท้องถิ่น ของชุมชนบ้านตามาเพื่อสร้างการมีส่วนร่วมในการจัดการ
ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชน**. ได้รับการสนับสนุนทุนวิจัยจาก
สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา (สกอ.).
- “ทหาร ร่วมกับ ม.ราชภัฏบุรีรัมย์...”. (2559). ค้นเมื่อ 9 เมษายน, จาก
http://thainews.prd.go.th/website_th/news/news_detail/TNSOC5806020010170